

УДК 94 (477)"1917/1920"

В. Ж. Попов

## СОЦІАЛЬНИЙ РЕВАНШ НА ПОБУТОВОМУ РІВНІ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 рр. В УКРАЇНІ

*У статті, що пропонується, проаналізовані прояви у буденному житті міських мешканців непримиренних протиріч між окремими соціальними прошарками, визначені напрями, за якими реалізовувалися наміри бідних городян щодо компенсування власної "меншовартості" за рахунок привілейованих верств населення. Наводяться факти зверхнього, хоча й старанно прихованого, ставлення інтелігенції до простолюдинів. Простежується процес поглиблення громадського конфлікту на рівні повсякденних стосунків, робиться висновок про вирішальний вплив цього протистояння на тривалість та запеклість громадянської війни.*

**Ключові слова:** національно-демократична революція, громадянська війна 1917-1920 рр. в Україні, повсякденне життя міського населення, соціальні верстви, різнорівневі потреби, конфіскація, соціальна мімікрія.

Громадянська війна належить до однієї з найгостріших і непримиренних форм соціального конфлікту. Її виникнення є результатом взаємодії безлічі внутрішніх і зовнішніх чинників, але ступінь запеклості протистояння в межах одного соціуму багато в чому визначається рівнем і глибиною міжгрупових суперечностей, що накопичилися в конкретному суспільстві. Ці суперечності виявляються, у тому числі, і в повсякденній взаємодії. Нагромадившись в передвоєнний час, вони реалізуються в умовах озброєної боротьби, економічного хаосу, правового вакууму з набагато більшою гостротою, ніж в мирних умовах, і набувають з боку бідніших прошарків суспільства ознаки справжнього соціального реваншу. Численні ознаки такого суспільно-психологічного явища спостерігалися у повсякденному житті міст України в період громадянської війни 1917-1920 рр. Актуальність теми, що розглядається, полягає в тому, що для зміцнення стабільності суспільства органам управління і недержавним організаціям необхідно всемірно знижувати рівень суперечностей в мирний час, щоб не допустити їх загострення у кризових умовах. Для розробки системи заходів зі стабілізації громадських відносин корисним може виявитися досвід минулого.

Історіографія, присвячена проблемам міжособових та міжгрупових суперечностей в умовах громадських конфліктів, надзвичайно велика. Найкориснішими в рамках теми, що нас цікавить, представляються монографії Е. Канетті [1], А. Людтке [2], Т. Шаніна [3], в яких багато уваги приділено поведінці окремої людини як особистості і як представника соціальної групи в екстремальних умовах війни і революції. Особливості українського соціуму в подібних умовах вивчаються в роботі під редакцією В.К. Врублевського [4]. Період національно-демократичної революції і громадянської війни 1917-1920 рр. в Україні активно вивчається як вітчизняними, так і зарубіжними істориками. Серед досліджень українських авторів, які розглядають громадянську війну, у тому числі, на мікрорівні, найбільш значущі, на наш погляд, книги В.Ф. Верстюка [5], В.М. Чопа та І.І. Лимана [6], І.М. Шкляєва [7], А.М. Завальнюка і А.Б. Комарницького [8]. Психологія громадського протистояння, серед інших питань, аналізується в монографіях російських істориків В.П. Булдакова [9], І.В. Нарського [10], Д.С. Рязанова [11]. В цілому ж ситуація, що склалася в період громадянської війни у сфері буденної взаємодії різних соціальних шарів, ще не була предметом вивчення.

Метою статті, що пропонується, є розгляд повсякденних проявів соціальних антагонізмів серед різних верств міського населення України в 1917-1920 рр. Для її досягнення передбачається рішення наступних завдань: вивчити динаміку повсякденних настроїв міського населення на різних етапах громадянської війни; проаналізувати сутність громадського протистояння між різними соціальними групами на рівні повсякденної взаємодії; визначити соціальні і психологічні наслідки багаторічного конфлікту для основної маси пересічних городян.

Вже в перші місяці революції та громадянської війни надзвичайно загострилися суперечності між представниками різних соціальних груп. Суспільна напруга посилено підігрівалася і навіть провокувалася публікаціями в газетах того часу. На рубежі 1917-1918 рр. "Вільний Південь" інформував читачів про настрої демобілізованих солдатів: "Портові по тисячі отримують, ним і калоші є, і черевики, і м'ясо, і все, що хочеш!" - "Не розбігайтеся, хлопці, ми їм покажемо!" [12]. Замітка "У млі" лякала обивателів татарською загрозою: "В тумані мелькають похмурі обличчя, руки судорожно стискають гвинтівки. В тумані чується шепіт - "татари йдуть, татари йдуть". Немов шістсот років тому. Страшна, холодна мла покрила місто" [12]. "Одеські новини" в статті "Бенкет під час чуми" малювали непривабливу картину соціального розшарування, що заглиблювалося: "З одного боку, безмірна злиденність мас, з іншого - так же безмірне марнотратство окремих осіб, що нажилися на цій злиденності. Їх бенкет під час чуми продовжується" [13, арк. Ззв.].

Хоча громадяни, що втратили свій колишній соціальний статус, далеко не завжди були здатні на активні дії, психологічне неприйняття більшовизму було у них максимально емоційним. Однією з найсильніших емоцій був страх. Наприкінці 1917 р. в Севастополі, під час похоронів жертв контрреволюції, одна з глядачок переживала за своє майбутнє: "Ох, щось буде, говорять, приїхали їх товариші, буржуїв різати". Оточуючі намагалися її заспокоїти: "Все це бабини вигадки. Не різати приїхали, а господарок встановлювати" [14]. Весною 1918 р. В.К. Винниченко описував душевний стан своїх квартирних господарів в Бердянську: "Без грубої лайки і зневаги не можуть говорити про більшовиків. І в той же час які страхополохи, які безпомічні, безініціативні!" [15, с. 281]. Тоді ж академік В.І. Вернадський вислухав в Полтаві свідоцтво своєї служниці

Оксани, що прийшла з ринку надзвичайно схвильованою - їй сказали, що "сорого різатимуть буржуїв, і заріжуть прислугу, оскільки вона "за буржуїв". Інший співбесідник академіка, робітник-залізничник, розказав, що йому зустрілися "невідомі люди", що попередили про "підготовлюване биття буржуазії", і що запропонували брати участь в ньому за "хорошу платню" [16, с. 54].

Загрози подібного характеру залишалися актуальними і в кінці 1918 р. У Харкові, у момент відправлення санітарного потягу з німецькими пораненими і хворими, "робітники і залізничники похмурі і грубі, натовп на вокзалі ломиться у вагони, порядку ніякого, обіцянка різати буржуїв" [17, арк. 6].

Соціальний антагонізм в розпал громадянської війни досяг небувалої гостроти. Київська студентка записала у своєму щоденнику на початку 1919 р.: "Сьогодні вступили до міста більшовики. Дивлячись на їх тупі, безглузді обличчя, слухаючи їх убогі промови, я починаю сумніватися в користі і значенні загального виборчого права" [18, с. 209]. Через декілька сторінок нові враження: "Сьогодні знову увірвалися солдати і рилися в ліжках. Ох! Ці морди, ці "комуністичні" локони з жирного волосся; цей стукіт гвинтівки об підлогу, різкі дзвінки, лайка" [18, с. 226]. Київській студентці вторив І.А. Бунін: "А натовп? Скільки старих, донезмоги запаскуджених солдатських шинелей. скільки обгорток, що поруділи, на ногах і сальних картузів, якими точно вулицю підмітали, на вошивих головах!" [19, с. 122].

Пролетарські верстви населення відповідали тим же ставленням до колишніх "господарів життя". В першу чергу, солдатські маси, відчувши свою силу і безкарність, висували вимоги до буржуазії, до якої вони відносили будь-яку інтелігентну людину. Один з обивателів, що намагався скористатися залізницею, зміг зробити це лише в результаті діалогу з солдатами: "Підхожу до вікна, з якого стирчать голови і ноги, починаю розмову зі всісильними "сірими шинелями", підкупаю їх цигарками, і в останню хвилину після третього дзвінка за їх допомогою пролізаю через вікно в середину вагону" [20].

Харківський лікар В.М. Шейнерман зіткнувся з "всесильними" "сірими шинелями" після свого рішення про звільнення однієї із службовців лікарні, яке її колеги вважали незаконним, і погрозили керівнику розправою. Лікар був готовий на кардинальне рішення: "На цей час, поки уляжуться пристрасті, я думаю зникнути з Липець. Можливо, що доведеться справу цю зам'яти і прислугу залишити на місці з огляду на те, що захисниками її є солдати, що повернулися з фронту" [21, арк. 6, бзв.].

Такими ж настроями характеризувалися взаємостосунки між соціальними групами в ході подальших подій. В Києві на початку 1918 р. представники буржуазних кіл організували за допомогою вже існуючих будинкових комітетів нічні чергування, в яких жінки брали участь нарівні з чоловіками. При цьому "низькі класи" майже ніколи не брали участі в цих чергуваннях. "Здавалося, що вони іноді знаходили деяке злорадне задоволення бачити, як дівчата і пані з суспільства тьопали всю ніч по снігу при 10-градусному морозі" [22, с. 23]. Білогвардійський офіцер в Одесі, на початку 1919 р., стояв в караулі з декількома товаришами по службі на одному із заводів. Для несення караулу офіцери йшли через робочі квартали майже в повній темряві. "Багато разів доводилося бачити озлоблені похмурі обличчя робочих, що стояли перед заводом або будинками і проводжали нас поглядами, сповненими злістю і ненавистю" [23, арк. 4]. Коли до Одеси прийшли більшовики, на одеську буржуазію була накладена контрибуція в п'ятсот мільйонів карбованців. Робітники оцінили цю акцію висловом: "Мало! Мало!" [19, с. 96].

Історик С.Г. Пушкарєв, який працював при більшовиках у Харківському університеті, на одному із засідань ради, коли комісар вчив професорів необхідності проводити "класову точку зору" у викладанні всіх наук, наважився запитати його: "Чи можна проводити її у викладанні наук природних, а тим більш медичних?" Комісар повчально відповів: "Звичайно! Це залежить від того, вивченню яких хвороб ви присвячуєте більше уваги. Наприклад, голодний тиф є хвороба пролетаріату, а подагра – є хвороба багатих!" [24].

Селяни також відчували себе господарями положення, і, коли на ринках поновлювалася мінова торгівля, ставали все прискіпливішими, охочіше за все вони брали як платню за продукти "матерію, срібні і золоті речі" [18, с. 238]. У відповідь прихильники більшовиків вимагали введення продовольчої диктатури. Весною 1920 р. мешканка Сум писала Леніну: "Бідний трудящий пролетар йде голодний на базар, постоїть, подивиться і йде далі. А багата людина йде на базар і купує все" [25, с. 56].

Втім, в своїх діях обивателі з числа бідних шарів були спочатку набагато обережніше, ніж у висловах, і їх ставлення до нової влади також було неоднозначним. Коли більшовики в Києві прийняли наказ про виселення буржуїв з їх квартир в халупи, і про вселення туди бідноти, "остання віднеслася до цього дуже недовірливо, і вселити бідноту, і виселити буржуазію було однаково важко" [26, с. 212]. Одеський двірник після конфіскацій більшовиками приватного майна висловлювався із цього приводу: "А ці комуністи, які ліжка грабують, одна остання сволота. Його самогоном надують, дадуть цигарок, - він батька рідного угробить!" [19, с. 122].

Яскравим проявом соціального реваншу було те, що представники привілейованих верств міського населення були вимушені звикати до способу життя міських низів. В першу чергу, це продемонстрували зміни в характері харчування. Часто незадоволеність бідноти рівнем життя виливалася у пограбування заможних городян. Вже літом 1917 р. в Чернігові нестача хліба привела до того, що "натовп кинувся по квартирах обшукувати інтелігенцію. У обивателя відбирали цукор, муку, крупу" [27, арк. 28]. В Києві також пройшла смуга продовольчих бунтів: "Натовпи збуджених жінок ходили по квартирах з обшуком, ревізуючи продукти" [28, с. 49].

За спогадами громадян Радянської Росії, що приїхали до України при гетьмані Скоропадському, їм вдома доводилося харчуватися, чим прийдеться: "Що ми там їли, пригадати осоружно. Картопляне лушпиння, овес, воблу, суп з оселедцевих голів – чорний, схожий на помій, часто з трісками від стовбурів кропиви, що одерев'яніла" [29, с. 148]. Пережите сильно вплинуло на людську психологію. В буфеті

київського вокзалу біженці їли борщ “зосереджено, захищаючись вістрями ліктів від посягання. Підсвідоме твоє витріщає очі страхом: “А раптом через плече протягнеться невідома мерзотна ложка і зачерпне для потреб пролетаріату” [30, с. 308].

Можливість збереження колишнього характеру харчування стала сприйматися обивателями як форма протесту проти більшовицького режиму. В Києві при гетьмані неподалік від Софійського собору функціонував ресторан “Стародавня Русь”. “Господар – енергійний, веселий, жвавий – умовляв своїх відвідувачів не жаліти грошей на їжу і пиття: “їжте, пийте, буржуї, поки що не прирізали вас і мене!” [31, арк. 405].

Трудова інтелігенція, до якої належали адвокати, педагоги, лікарі, обмежувала споживання продовольства, в основному, продуктами рослинного походження. В той же час, робітники і дрібні підприємці, що не втратили зв'язок з селом, ще довгий час могли собі дозволити м'ясо і інші тваринні продукти. За оцінкою сучасників, в українських провінційних містах життя у багатьох відношеннях “стало вверх ногами – раніше м'ясо їв “пан” - вчитель, доктор, агроном, тепер цим панам м'ясо не по бюджету, зате яка-небудь “Іванівна” в очіпку заходить на кухню, де куховарить бариня, і вигукує: “Що ж це ви, бариня, на пісному маслі печете? Я ось напекла на скоромному” [32].

Втім, таке положення збереглося тільки до 1919 року, коли харчування всіх міських верств стало приблизно однаковим. Виключення представляла лише верхівка підприємців і спекулянтів: “Вранці виходили з клубів банкіри і власники цукрових заводів. І довго дивилися їм услід важкими голодними очима темні типи, що підбирали біля під'їздів огризки, недоїдки, що рилися в горіховій шкаралупі і ковбасних шкурах” [30, с. 331].

Іншою ознакою зміни способу життя можна вважати новий зовнішній вигляд вчорашніх привілейованих верств населення. Вони зняли мундири, фраки, сюртуки і капелюхи, і максимально демократизували свій верхній одяг, тим більше що колишній одяг ніс загрозу безпеки. “Під словом “буржуй” розумілася кожна інтелігентна людина, лише б носила пристойне плаття. В казанку або капелюсі небезпечно ходити” [27, арк. 28].

Проблеми з одягом трансформували не тільки зовнішній вигляд, але і психологію освічених громадян. Один із знайомих І. Буніна весною 1919 р. в Одесі заявляв: “За сто тисяч уб'ю кого завгодно. Я хочу добре їсти, хочу мати хороше ліжко, відмінні черевики” [19, с. 121]. Інший знайомий ходив “в двох штанях, в двох сорочках”, оскільки “грабіж вже йде”, і він боявся, що “віднімуть другу пару штанів” [19, с. 127]. Люди місяцями ховали своє майно, роздавали його по знайомих, “як злодій – крадене” [18, с. 217]. Втім, майно доводилося продавати, щоб просто вижити. Київська студентка признавалася, що “продають не тільки вони, продаємо ми всі” [18, с. 217].

Третьою ознакою зміни способу життя стала втрата старих, звичних, затишних меблів та іншого домашнього начиння. Меблі перейшли у ведення нових органів управління, заповнивши собою офіційні кабінети, або згоріли у печах. Ліжка, ванни та інше пішли на облаштування госпіталів. Городяни вимушені були влаштуватися на нічліг на садових лавках, столах, або просто на підлозі. Конфіскації в квартирах інтелігенції викликали мстиве захоплення у сусідів. За свідченням І. Буніна, весною 1919 р. в Одесі, під час збору більшовиками матраців, куховарки, що зібралися постежити за процесом, схвалили акцію наступними словами: “Нічого, нічого, добре, нехай посплять на дранках, на дошках!” [19, с. 121]. Залучення низьких прошарків до буржуазної міської культури стало одним з символів соціальної революції. В одному з полтавських комісійних магазинів восени 1918 р. “баба у хустці” придбала ковпаки для електричних ламп. Продавець здивувався: “Навіщо, у вас же немає електрики?”, але жінка була непохитна: “Хай буде, не все тільки панам ковпаки мати!” [33].

Ринки стали місцем безконтрольного масового збуту крадених речей: “Базар представляв з себе небувале видовище. Все розграбоване у поміщиків було тут. Люди забули совість, і розпоряджалися чужими речами, з очима, що розгорілися від жадібності” [27, арк. 50зв.].

Слідством загального опрощення всіх боків повсякденного побуту стала зміна стилю життя, зниження всіх його стандартів. Літом 1919 р. київська студентка признавалася самій собі: “Ми вже спимо по троє, по четверо в одній кімнаті, все рідше міняємо білизну (мило дороге), не купуємося (у водопроводі ніколи немає води)” [18, с. 220]. Вона з гіркотою констатувала, що за декілька місяців більшовицького правління “все безповоротно зникло. І розкіш, і затишок, і навіть гігієна” [18, с. 231]. Прагнення загубитися в натовпі пролетарів доходило до абсурду: “Рук і обличчя не треба мити, це буржуйська вада, а якщо вимила, то зараз же забрудни сажею, а то скажуть, що буржуйка” [34, арк. 80].

Такі крайнощі поведінки, свідомо або насильницька відмова від колишніх звичок не могли не надати впливу на психічний стан громадян: “Ми абсолютно сталі байдужі до чужого життя; кожний хоче тільки врятувати себе якою завгодно ціною. Правих і винуватих більше немає. Тобто всі винуваті. Не можна увійти до магазину, сісти у вагон трамвая, щоб не нарватися на грубість – так всі здичавіли. Всякий бачить в іншому ворога” [18, с. 231]. В одному з нечестих в 1919 р. потягів зажеврив вагон, і пасажири з нього перейшли до сусіднього, з речами і дітьми. “Ніхто не рушив, не встав. Чийсь голос помітив: “Закрийте двері – холод, і не кричить, будь ласка”. Хтось з новоприбулих висловив обурення: “Це свинство! Ніякого співчуття!”. Той же байдужий голос відповів: “Чого я вас жалітиму, коли мені самого себе не жаль” [35].

Академік В.І. Вернадський весною 1920 р. записав в щоденнику: “Життя стає все важчим. Революція, а особливо більшовизм, жахливі саме таким влізанням в душу, в саме інтимне, грабіж почнетесь всього” [16, с. 74].

Таким чином, у 1917-1920 рр., в умовах зняття всіх правових і моральних обмежень, неприязнь між соціальними групами різного рівня набула характеру відкритої ворожості. Особливо ця ворожість

виявлялася у найбільшнього населення до колишніх привілейованих шарів. Вона висловлювалася як у дрібязковій мстивості і злораді, в бажанні продемонструвати свою перевагу, так і в актах прямого насильства або загрози ним. Прагнення перейняти зовнішні ознаки побуту власних антагоністів поєднувалося з масовим схваленням зниження їх рівня життя, нівеляції соціальних відмінностей. З другого боку, представники інтелігенції, дрібні підприємці, службовці не тільки вимушено, але й свідомо спрощували свій побут, прагнучи загубитися у пролетарській масі.

Класова ненависть набула ознак соціального расизму, тобто сприйняття представників іншої соціальної групи як істот низького порядку. Це могло виявлятися в роздратуванні з приводу зовнішнього вигляду – дуже чистого і доглянутого в одному випадку, і занадто занедбаного і неохайного в іншому. Найсумніше, що подібне ставлення пов'язувалося у свідомості обивателів обох суспільних таборів з перспективою відплати, яка включала, як мінімум, трудову повинність, і як максимум – фізичну розправу.

Наростання ворожості між окремими соціальними групами на повсякденному рівні вело до девальвації колишніх цінностей, зокрема, наростала байдужість до людського життя, як свого, так і чужого. Це стало однією з причин тотальної дегуманізації суспільства, в якій крилися соціальні та психологічні коріння громадянської війни.

#### Джерела та література

1. Канетти Э. Масса и власть. Пер. с нем. Издательство Ad Marginem. – Москва, 1997. – 528 с.
2. Людтке Альф. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке; [пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона и др.]. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 268 с., ил.
3. Шанин Теодор. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. – 1917-1922 гг.: пер. с англ. – М.: “Весь Мир”, 1997. – 560 с.
4. Рева Г.В., Врублевський В.К., Ксьонзенко В.П., Мариніч І.В. Український соціум: загрози екстремальних ситуацій: Монографія / За ред. проф. В.К. Врублевського. – К.: Інформаційно-видавничий центр “Інтелект”, 2003. – 432 с.
5. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921): монографія / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 365 с.
6. Чоп В.М., Лиман І.І. “Вольный Бердянск”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. – 479 с.
7. Шкляев И.Н. Одесса в смутное время. Издательский центр “Студия “Негоциант”, Одесса, 2004. – 158 с.
8. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка у добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
9. Булдаков В.П. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия В.П. Булдаков. – Изд. 2-е, доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд “Президентский центр Б.Н. Ельцина”, 2010. – 967 с.
10. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917-1922 гг. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – 632 с.
11. Рязанов Д.С. Революция и обыватель. – Тамбов: издательство ТГУ, 2006. – 179 с.
12. Вольный Юг (Севастополь). № 39. 14 января 1918 г.
13. Центральный державный військовий архів РФ (ЦДВА), ф. 40238, оп. 2, спр. 31. (2 - 7 лютого 1919 р.) – 8 арк.
14. Вольный Юг. № 18. 14 декабря 1917 г.
15. Винниченко В.К. Щоденник. Том перший. 1911 – 1920. Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США. Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
16. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Том 9. В.І. Вернадський. Щоденники (1917-1921). К.: НАНУ, 2011. – 326 с.
17. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5881, оп. 2, спр. 363. (листопад-грудень 1918 р.). – 38 арк.
18. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919 – 1920 гг.). // Архив русской революции. Том 15. Берлин, издательство “Слово”, 1924 г. – 345 с. - С. 209 – 253.
19. Бунин И.А. Окаянные дни. – М.: Политиздат, 1990. – 284 с.
20. “Дорожні враження” / Народная жизнь. Екатеринославская земская газета. № 214. Воскресенье, 10 декабря 1917 г.
21. Харківський обласний державний архів (ХОДА), ф. 304, оп. 1, спр. 3461. (12.01 – 25.12.18).
22. Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об “Украине”. 1917-1918. Авторизованный перевод с французского. Берлин: к-во “Детинец”, 1921. – 52 с.
23. ДАРФ, ф. 5881, оп. 2, спр. 435 (1921 р.). – 27 арк.
24. Пушкарев С.Г. Воспоминания историка. 1905–1945 // <http://xxl3.ru/belie/pushkarev.htm>.
25. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. Отв. ред. А.К. Соколов. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1997. – 328 с.
26. Очерки жизни в Киеве в 1919-1920 гг. Л. Л-ой // АРР. М.: Терра-Политиздат, 1991. т. 3. – 274 с.
27. Центральный державный архів громадських об'єднань (ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 21. (1917-1918 рр.). – 112 арк.
28. Левкович М. Женщина в революции и гражданской войне на Украине. Харьков: Книгоспилка, 1928. – 92 с.
29. Корсак (Завадский) В.В. У красных. У белых. Великий исход // Красная смута: сб. ист. лит. произв. Сост. Р.Г. Гагкуев. М.: Содружество “Посев”, 2011. – 624 с.
30. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1991. – 445 с.
31. ДАРФ, ф. 5881, оп. 2, спр. 315 (1918 р.). – 580 арк.
32. Родные картинки / Родина. № 62, 8 сентября 1919 г.
33. На аукционе / Полтавские новости”. 31 октября (13 ноября) 1918 г. № 156.
34. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 158. “В Крыму после Врангеля”.
35. Станкевич А. Адресат утерян / Южный край, 10 октября 1918 г., № 143.

#### **Попов В. Ж. Социальный реванш на бытовом уровне в период гражданской войны 1917-1920 гг. в Украине.**

*В предлагаемой статье анализируются проявления в обывательской жизни городских жителей непримиримых противоречий между отдельными социальными слоями, определены направления, по которым реализовывались намерения бедных горожан компенсировать собственную “второсортность”*

за счет привилегированных слоев населения. Приведены факты высокомерного, хотя и тщательно скрываемого, отношения интеллигенции к простолюдиям. Прослеживается процесс углубления общественного конфликта на уровне повседневных отношений, делается вывод о решающем влиянии этого противостояния на продолжительность и ожесточенность гражданской войны.

**Ключевые слова:** национально-демократическая революция, гражданская война 1917-1920 гг. в Украине, повседневная жизнь городского населения, социальные слои, потребности разного уровня, конфискация, социальная мимикрия.

**Popov V. Zh. Social revanche at the household level during the Civil War of 1917-1920 in Ukraine.**

The article analyzes the manifestations of irreconcilable contradictions between the individual social strata in everyday life of urban residents, identifies the areas in which the urban poor implemented their intention to compensate their own "inferiority" by the privileged groups of the population. The facts of arrogant, though carefully concealed relationship of the intelligentsia to the commoners are given. It traces the process of deepening social conflict at the level of everyday life relations, the decisive influence of this conflict on the duration and violence of the Civil War is concluded.

**Keywords:** the National Democratic Revolution and the Civil War of 1917-1920 in Ukraine, the daily life of the urban population, social strata, the needs of different levels, confiscation, social mimicry.

УДК 94 (477)

Г. Б. Коноваленко

## ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті розглянуто основні напрямки діяльності політичних партій та об'єднань консервативного, ліберального і соціалістичного спрямування на Україні в квітні-грудні 1918 р. Проаналізовано їх вплив на державотворчі процеси доби гетьманату Павла Скоропадського. Зосереджено увагу на проблемах формування урядів новоутвореної держави та ставленні українського політикуму до поточного моменту. Автор доводить, що процес державотворення безпосередньо залежить від консолідації всіх політичних і соціальних груп суспільства.

**Ключові слова:** гетьманат, Українська Держава, Всеукраїнський союз земельних власників, Протофіс, Партія народної свободи, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська демократично-хліборобська партія, Український національний союз, лібералізм.

Сьогодні Україна будує нову національну державу. Реформування потребують усі сфери суспільного життя, а для цього необхідно виробити ефективну і чітку стратегію подальших дій. Вона полягає в налагодженні ефективної взаємодії всіх державних органів і політичних сил заради національних інтересів України.

Історичне минуле нашого народу пам'ятає не одну спробу створити власну державу. Були певні здобутки, були і прораханки. Тому саме сьогодні, як ніколи, потрібно звертатися до нашої минувшини, вивчати досвід українського державотворення, задля формування суспільної свідомості на основі національних цінностей.

Період українських визвольних змагань 1917–1921 рр., і, зокрема, гетьманату Павла Скоропадського, викликає зацікавленість не тільки науковців, а і політичних діячів. Тому актуальною буде спроба дати неупереджену оцінку державотворчій діяльності Української Держави Павла Скоропадського.

Непослідовна внутрішня і зовнішня політика Центральної Ради викликала протидію консервативних сил. Виразниками подібних опозиційних настроїв стали осередки союзів великих землевласників, які з часом створили Всеукраїнський союз земельних власників, Українська народна громада, а також Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) [1].

Отримавши владу, Павло Скоропадський поставив завдання провести реформи, важливою складовою яких стало б відновлення приватної власності на землю. Подібний задум викликав негативну реакцію з боку більшості українських політичних партій, що мінімізувало конструктивну співпрацю останніх з гетьманом.

Під час правління Павла Скоропадського сформувалися певні групи політичних партій. Першою групою були партії, які допомогли гетьманові прийти до влади і потім підтримували його. Такими були Українська народна громада, Союз земельних власників, УДХП, кадети та деякі інші. Другою – партії, які після подій 29 квітня 1918 р. перейшли в опозицію до гетьманського уряду. До цієї групи належали українські соціал-демократи, українські есери, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники. І остання група – політичні партії, які розпочали революційну боротьбу проти гетьманського режиму [11]. Це були ліві українські есери, які в цей період говорили про необхідність «рішучої класової боротьби» [2, с. 21], ліві соціал-демократи, більшовики та анархісти.

На початку травня 1918 р. в Києві відбулися з'їзди політичних партій, які визначили ставлення останніх до нового уряду. Ліві партії – соціал-революціонери й соціал-демократи зайняли ворожу позицію і проголосили боротьбу з гетьманом. Всеукраїнський Селянський З'їзд, який проходив нелегально